

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ АНАЛІЗУ ІНСТИТУЦІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Т.В. Гайдай, канд. екон. наук, доц.,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Одним із найбільш методологічно продуктивних напрямів економічної теорії у дослідженні змісту, напрямів та механізму реалізації системно-трансформаційних зрушень перехідних економік є інституціоналізм. Це пов'язано з його загальною орієнтацією на системне, комплексне дослідження основ функціонування і розвитку економічних систем у широкому суспільному контексті.

Від часів свого виникнення інституціоналізм виходить з тієї фундаментальної передумови теоретичного аналізу, що економіка не обмежується ринком [5]. Такий підхід безпосередньо позначився на суттєвому розширенні предметного поля теоретичного аналізу. На відміну від економічної ортодоксії, інституціоналізм активно виходить у площину міждисциплінарної взаємодії з іншими суспільними науками. Це обумовило включення у сферу дослідження більш широкого кола змінних, які не носять чисто економічного характеру, але визначають реалізацію економічних процесів та економічного розвитку – соціальних, соціально-психологічних, політичних, правових, історичних, етичних, етнічних, національно-культурних тощо. Їх взаємодія розглядається інституційною теорією, по-перше, системно і комплексно, по-друге, в контексті складного еволюційного суспільного розвитку. Останній постає в структурі інституційного аналізу як внутрішньо складний та полідетермінований процес, що включає поєднання об'єктивних та ментальних чинників, загальноцивілізаційних закономірностей та національно-специфічних особливостей економічних систем.

Такі передумови і спрямованість інституційного аналізу надають йому порівняно з іншими напрямками більшої комплексності та багатомірності. Саме це, на наш погляд, значною мірою обумовлює зростаючий теоретичний та науково-практичний інтерес вітчизняних дослідників до творчого опанування методологічних засад сучасного інституціоналізму та їх застосування для дослідження проблем перехідних економік.

Інституційний напрям пройшов тривалу теоретико-методологічну еволюцію у ХХ ст. Його сучасна структура досить складна і розгалужена. Основними течіями сучасного інституціоналізму є наступні:

- по-перше, соціально-інституційна теорія техногенних змін – постіндустріалізму, інформаційного суспільства (Дж. Гелбрейт, Д. Белл, А. Тоффлер та ін.);
- по-друге, традиційна (ортодоксальна) інституційна теорія як еволюційне продовження та спадкоємний розвиток вебленівської наукової традиції (Дж. Ходжсон, Е. Скрепанті);
- по-третє, неоінституціоналізм з його власним структурним розгалуженням (Р. Коуз, Дж. Б'юкенен, Д. Норт, Р. Фогель, А. Алчіан, О. Уільямсон,

М. Олсон та ін.), а також його більш радикальна модифікація – новий інституціоналізм (Г. Саймон, Л. Тавено, О. Фавро, Р. Буайє) [4, 10]¹.

Попри широку внутрішню структурну диференціацію інституційної теорії базовим методологічним принципом, який обумовлює ознаки методологічної спорідненості всіх її течій, слід визнати використання інституційного методу, тобто аналіз інституцій як головного об'єкта дослідження. Інституції – центральна та фундаментальна категорія інституційного аналізу. Їх теоретична інтерпретація суттєво еволюціонувала з часів засновників “старого” інституціоналізму – Т. Веблена, Дж. Коммонса та У. Мітчелла. Проте існуючим визначенням даної категорії і раніше, і зараз, за визнанням самих теоретиків інституціоналізму, бракує чіткості та однозначності, а у їх розумінні вчені далекі від повного узгодження точок зору.

Достатньо показовим стосовно цього є те, що автор однієї з найбільш фундаментальних монографій “Економічні інституції капіталізму” (1985), відомий представник інституційного напрямку О. Уільямсон, у цій праці взагалі не дає визначення даного поняття. Відсутність своєчасного адекватного визначення інституцій визнає і Дж. Ходжсон – автор базової роботи з теорії традиційного інституціоналізму з красномовною назвою “Економічна теорія та інституції: Маніфест сучасної інституційної економічної теорії” (1988). Цю прогалину він надолужив лише у передмові до російського видання зазначеної праці 2003 р. Тому проблема дефініції інституцій стала предметом тривалої теоретичної полеміки, яка виходить за межі вузьких спеціалістів даної галузі. Слід зауважити, що через це, на жаль, у вітчизняній науковій економічній літературі склалась хибна практика досить довільного і часто взагалі некоректного вживання даного поняття.

Узагальнення підходів, що містяться у працях “старих” та “нових” інституціоналістів, дозволяє зробити висновок, що під інституціями найчастіше розуміється сукупність пануючих норм, правил, настанов, традицій, звичаїв, які утворюють певні рамкові обмеження функціонування відповідного типу економічної системи та її економічних суб'єктів. Дж. Ходжсон визначає інституції як “довготривалі системи правила, що склалися та укорінилися, утворюють структуру соціальних взаємодій” [9]. Згідно з Д. Нортом, інституції – це встановлені у суспільстві “правила гри” чи створені людиною обмежувальні рамки, які розглядаються окремо від індивідів та організацій. Вони організують взаємодію між людьми, зменшують економічну невизначеність за допомогою структурування повсякденного життя, а також системи механізмів, що забезпечує їх виконання [3]. О. Уільямсон виходить з того, що інституції – “це основні політичні, соціальні, правові норми, які є базою для виробництва, обміну та споживання” [7]. На відміну від Д. Нортона, він включає в структуру інституцій фірми (організації), ринки та взаємні угоди [6].

---

¹Враховуючи наявність різних класифікаційних підходів до структури інституційного напрямку, в даному випадку дотримуємось класифікації Т. Еггертссона та А. Олейніка.

Інституційна структура економіки включає впорядкований набір інституцій, які формують рамки даної системи координації економічної діяльності, створюють моделі економічної поведінки господарюючих суб'єктів. Основу інституційної структури будь-якого типу складає сукупність неформальних та формальних інституцій. Неформальні інституції (неофіційні, неправові обмеження) – це певні традиції, усталені звичаї, неписані кодекси поведінки, господарська етика, культурна спадщина та ментальні стереотипи. Формальні інституції (офіційні, правові обмеження) є результатом надання правових рамок інституційним нормам суспільства, тобто їх юридичним закріпленням та відповідним організаційним втіленням.

Зважаючи на існування множинності методологічних підходів та ключових аналітичних інструментів в рамках сучасного інституціоналізму, обмежимось такими аспектами, як розкриття інституційного змісту перетворень перехідних економік, механізму та суперечностей інституційних змін.

Інституційний зміст трансформаційних процесів. Для успішної ринкової трансформації перехідних економік необхідне передусім чітке усвідомлення інституційної структури новостворюваної ринкової системи. Інституційний зміст ринкової трансформації полягає у формуванні нового ринкового середовища та адекватної інституційної системи, яка включає нові політико-правові конституційні норми, загальні законодавчі рамки ринку, систему контрактних відносин між ринковими суб'єктами, яка базується на свободі економічного вибору, ринковому ціноутворенні, конкурентних механізмах розподілу ресурсів.

Інституційні рамки ринкової економіки визначають ті правила, за якими функціонують ринки та підприємницькі структури. Вони задають моделі економічної поведінки господарюючих суб'єктів, визначають основні правила ринкової гри. Інституційні рамки регулюють доступ до законного використання рідких і цінних ресурсів, а також визначають принципи цього доступу. Для цього правила ринкової гри мають бути єдиними, загальнообов'язковими, прозорими, передбачуваними, правовим чином закріпленими та регламентованими, стабільними та довільно не змінюваними. Вони мають поширюватись на всіх учасників ринкового процесу незалежно від форм власності та галузевої приналежності. Також суспільство повинно мати дієві форми контролю за їх дотриманням.

Якість створеної інституційної системи є вагомим чинником ринкового реформування перехідних економік, у тому числі й в Україні. Стабільні та прозорі інституції забезпечують нормальну роботу ринкових механізмів, вони важливі для успішної та результативної реалізації ринкової координації економічних процесів. Слабке та невизначене інституційне середовище гальмує спрацювання ринкових регуляторів, сприяє посиленню свавілля бюрократії, збільшує трансакційні та виробничі витрати бізнесу.

Важливим суб'єктом інституційних перетворень у трансформаційній економіці виступає держава. Особливе призначення різних гілок державної влади в цьому контексті полягає у реалізації системи ринкоутворюючих заходів у всій багатоаспектності та різноплановості їх інституційного змісту:

правового, організаційного, ідеологічного, соціального, виховного та ін. Держава має спрямувати свою діяльність на укорінення базових засад ринкового устрою: конкуренції, економічних свобод, що забезпечують вільне підприємництво та вільне прийняття економічних рішень, чітко визначених прав власності та ефективного механізму їх захисту.

Сучасна держава в ринковій системі має також гарантувати дотримання економічного правопорядку, забезпечення ефективних механізмів регулювання. Вона має виступати гарантом їх повноти, непорушності та необоротності. На думку директора російського Інституту проблем перехідного періоду Є. Гайдара, “якщо держава не здатна гарантувати виконання контрактів, захист прав власності, припинити крадіжки, то крупний власник вимушений будувати власну державу, “внутрішню імперію”. Із жорсткою дисципліною та особливими “перехресними” відносинами з владою” [1]. Небезпека таких відносин полягає в тому, що, створивши привілейовані зв’язки з владою, ці “імперії” олігархічні угруповання бажають їх зберегти назавжди.

Механізм інституційних змін перехідних економік. Загальний зміст та напрями суспільного розвитку визначаються інституційними змінами. Останні значною мірою обумовлюють сутність трансформаційних процесів, в ході яких визначаються орієнтири формування та відбору найбільш ефективних економічних та соціальних інституцій [11]. Зазначена інституційна проблема є однією з найбільш важливих та складних у структурі ринкової трансформації.

Природне еволюційно-генетичне становлення та розвиток інституційної системи (в тому числі і ринкового типу) полягає у формалізації раніше існуючих неформальних інституцій, що пройшли спонтанний “природний відбір” впродовж попереднього тривалого суспільного саморозвитку. При цьому відбувається їх легалізація чи легітимізація шляхом юридичного, правового закріплення. Тому новостворені формальні інституції, в цілому не змінюючи траєкторію розвитку, наслідують та відтворюють тенденції, які раніше природно склалися у вигляді неформальних рамок – традицій, звичаїв, норм моралі, етики. Зрозуміло, що це найбільш органічний, безконфліктний та безболісний процес. Держава при цьому відіграє пасивну роль, лише юридично санкціонує фактичні інституційні зміни. Саме таким чином формувалося ринкове середовище у теперішніх країнах зі зрілою ринковою економікою.

Ситуація здійснення трансформаційних зрушень шляхом свідомого реформування економічної системи, подібна до ринкових перетворень в Україні, суттєво змінює механізм та послідовність інституційних змін. Впровадження інституційних інновацій реалізується в даному випадку у формі так званого імпорту інституцій, оскільки природне еволюційно-генетичне становлення ринкової економіки є довготривалим історичним процесом, що зазвичай охоплює цілі століття. Сценарій імпорту інституцій полягає у заміні формальних рамок вже існуючими відомими інституційними зразками. Зокрема, під імпортом ринкових інституцій розуміється відтворення у

вітчизняній економіці інституційних зразків, які переважають і добре себе зарекомендували в країнах з розвинутою ринковою економікою [4].

Цей, другий, варіант інституційних перетворень набагато складніший за попередній, що обумовлено, на нашу думку, рядом наступних факторів. По-перше, він не наслідує, а принципово змінює попередню траєкторію розвитку. По-друге, носить неоднозначний та суперечливий характер, оскільки полягає у складній взаємодії старих неформальних інституцій, які несуть ознаки минулого господарського досвіду, з новоствореними формальними інституційними рамками. По-третє, цей варіант інституційних змін актуалізує роль держави, робить її провідною, визначальною, оскільки саме за нею фіксується багато вирішальних функцій: 1) санкціонування вибору оптимальної інституційної моделі; 2) організаційно-правове забезпечення та реалізація цього процесу; 3) відстеження його результативності; 4) здійснення потрібного корегування та усунення негативних наслідків.

На державу та інші суб'єкти інституційних змін покладається достатньо складна та відповідальна задача – пристосування нових інституційних рамок ринкової системи до національно-історичних та соціально-економічних особливостей вітчизняної господарської системи. Результативність інституційного реформування обумовлена ступенем взаємної відповідності або конгруентності (запозичений з геометрії термін, який означає рівновеликість фігур, їх здатність співпадати при накладенні) існуючого та пануючого в країні неформального доринкового інституційного середовища з новими імпортованими інституціями ринкового типу. Цей найбільш суттєвий та складний аспект потребує більш детального розгляду.

Суперечності інституційних змін. Врахування зазначеного механізму інституційних змін дозволяє зробити висновок про те, що швидкість, глибина, якість, тобто наповненість реальним змістом та необоротність соціально-економічних зрушень в перехідній економічній системі залежать від ступеня взаємовідповідності існуючих неформальних норм та впроваджуваних ринкових інституційних рамок. Врахування цього фактора інституційної динаміки допомагає з'ясувати таке нагальне питання: чому в Україні процеси ринкових інституційних змін проходять значно складніше, а їх результати є порівняно менш результативними, ніж, приміром, в країнах Балтії чи в інших країнах Східної Європи – Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині?

Зрозуміло, що взаємна конгруентність неформального інституційного середовища, що лишилося після командно-адміністративної системи та формальних інституцій ринку, достатньо низька. Саме цим обумовлена порівняно більша повільність ходу та суперечливість здійснення ринкових інституційних інновацій в тих постсоціалістичних країнах, де тривалішим та безроздільнішим було панування командно-тоталітарної системи. Тим повніше і стійкіше відтворились та глибше укорінилися її формальні інституційні ознаки у властивих суспільству неформальних інституційних нормах: економічних відносинах, господарській етиці, стандартах економічної поведінки, соціальній психології тощо. Проблема поглиблюється зазвичай порівняно більшою інертністю, стійкістю, консервативністю цих

неформальних рамок, які набувають характер традицій і не можуть змінитися водночас. До того ж, як зауважував Т. Веблен, “звичний образ мислення людей, ... має тенденцію подовжувати власне існування невизначено довго” [2]. А це, в свою чергу, негативно позначається на ступені адаптованості суспільної та національної свідомості до завдань суспільного реформування, в тому числі і ринкоутворення. Таким чином, соціоекономічна динаміка має складну структуру, а її причинно-наслідкові зв'язки не носять простого лінійно-механічного характеру. Розвиток складних високоорганізованих систем, до яких належать суспільство і економіка, більшою мірою підпадає під еволюційні моделі, які поєднують в собі постійність (спадковість) і мінливість (в т.ч. і мутації). Основним спадковим фактором виступає тягар суспільної інерції та раніше сформованих і культивованих традицій [12]. Тому в перехідній економіці навіть за умов демонтажу формальних ознак в минулому панівної командно-адміністративної системи її риси тривалий час зберігаються та відтворюються в існуючих неформальних інституціях, які пронизують економіку і здатні деформувати функціонування нових формально-ринкових економічних відносин.

Породженням цього є феномен “квазіринкової” економіки, ознаки якої мають стати об'єктом ретельного та неупередженого дослідження вітчизняної позитивної та нормативної економічної теорії. Під “квазіринком” розуміється формально-ринковий характер економічних відносин з одночасною недостатністю чи вихолощеністю їх реального змісту – відсутністю ефективної дії конкурентних сил, вільних ринків, рівного доступу до ресурсів, підприємницької мотивації, корумпованістю, бюрократизацією тощо. До негативних проявів “квазіринку”, наявністю якого страждає більшість пострадянських економік, можна віднести такі явища: відсутність потужного конкурентного середовища та чисельно переважаючого прошарку малого та середнього бізнесу; прояви “шовінізму” чиновництва та бюрократичного “рекету”; економічне домінування регіональних та галузевих олігархічних угруповань; зближення та зрощення державної бюрократії з впливовими галузевими та регіональними елітами, їх підключення до розподілу економічних ресурсів в обхід справжніх регулюючих механізмів ринку тощо.

До не менш одіозних реалій перехідної економіки, які мають таку інституційну природу, слід також віднести високі трансакційні витрати легалізації бізнесу. Цей різновид трансакційних витрат включає установчі витрати на процедуру реєстрації та входження в галузь, сплату податків, витрати захисту прав власності, розв'язання економіко-правових конфліктів, захисту від третіх осіб та ін. Їх обтяжливість вимушено штовхає ринкових суб'єктів у нелегальний сектор. Рішучі та послідовні заходи в напрямі їх мінімізації, за умов зміцнення базових економіко-правових інституційних рамок ринку, сприятимуть розвитку підприємницького сектора, а отже і наповненню трансформаційних процесів реальним змістом. Цей та інші напрями створення системи дієздатних інституцій ринкового типу сприятимуть формуванню здорового, цивілізованого ринкового середовища та адекватної структури конкурентно-підприємницьких економічних відносин.

В цілому, озброєння економічної теорії методологією та аналітичним інструментарієм сучасного неінституційного аналізу здатне істотно збагатити та поглибити подальшу наукову розробку проблем перехідної економіки.

Список літератури

1. Аргументы и Факты. – 2003. – № 1-2. – С. 8.
2. Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984. – С. 202.
3. Норт Д. Институції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К., 2000. – С. 12.
4. Олейник А. Институциональная экономика. – М., 2000. – С. 30-31, 205-206.
5. Панорама экономической мысли конца XX столетия / Ред. Д. Гринэуэй, М. Блини, И. Стюарт. В 2 т. – СПб.: Экономическая школа. – 2002. – С. 126.
6. Уильямсон Олівер Е. Економічні інституції капіталізму. – К., 2002. – С. 15-17.
7. Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала // ЭКО. – 1993. – № 5. – С. 31.
8. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность. – М., 1992. – С. 32, 38-39.
9. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. – М., 2003. – С. 11-12.
10. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты. – М., 2001. – С. 19.
11. North D. Structure and Change in Economic History. – N.Y.: Norton, 1981. – P. 159.
12. Hirschleifer J. Economic Behavior in Adversity. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – P. 221-222.

Гайдай Т.В. Методологічні засади аналізу інституційних перетворень перехідної економіки / Т.В. Гайдай // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць. – Суми: УАБС НБУ, 2004. – Т. 11. - С. 106-112.